

ЗМІНИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1989 ТА 2001 РР.)

В.М.Докашенко

(доктор історичних наук, професор, Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»)

В статье рассматриваются изменения национальной структуры населения Донбасса в 1989 – 2001 гг. Документальной базой исследования послужили итоги Всесоюзной (1989 г.) и первой Всеукраинской (2001 г.) переписей населения. На основании анализа источников и научной литературы сделаны выводы о сокращении численности населения и изменений в его национальной структуре двух восточно-украинских областей. Исследуются изменения, имевшие место среди населения украинской, русской, белорусской и греческой национальностей.

The article deals with the changes in the national structure of Donbas population in 1989-2001. The total number of All-Union (1989) and All-Ukrainian (2001) population censuses serves as documental grounds of the research. Conclusions as to the shortening of population and changes of its nationality structure in two Eastern Ukrainian regions are made on the analytical basis of existing sources and scientific literature. The changes that occurred among the population of Ukrainian, Russian, Belarus and Greek nationalities are examined.

Двадцятирічний рубікон, який нещодавно перейшла Україна, наполегливо вимагає від дослідників аналізу тих процесів, що виникли і утвердилися як тенденція вже в час українського державотворення. Не є винятком із правила в цьому відношенні і проблема змін у структурі населення як усієї України, так і окремих її регіонів. Жодним чином не применшуючи значення кожного з них (окремо взятого), зазначимо, що Донбас серед них посідає особливе місце. Це виявляється і в кількості населення, і в промисловому потенціалі, який зараз використовується не повною мірою, й у багатонаціональному складі. Останній тут завжди дивовижно поєднувався з національною толерантністю й терпимістю, що почали формуватись ще від часів освоєння регіону. Національна структура, яка формувалася тут упродовж багатьох десятиріч, була одним із тих важливих чинників, які перетворювали Донбас на край особливих економічних і політичних можливостей. Зміни, котрі відбулися в ньому, можуть суттєво впливати не лише на економічну, а й на політичну складову всього подальшого українського поступу.

Метою нашої роботи є простеження змін у структурі населення Донбасу упродовж перших десяти років української незалежності, які за часом повністю охоплюються двома останніми переписами населення. Тому не випадково основними джерелами для аналізу постають підсумки Всесоюзного перепису населення, проведеного практично напередодні державотворчих процесів в Україні, та першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Обсяг наукової літератури з проблеми національного структурування окремих регіонів України в період першого десятиріччя української незалежності є достатньо широким, хоча в цьому масиві й спостережено дещо різні підходи до досліджуваних процесів. Методологічно точною, на наш погляд, є праця, що вийшла майже на межі століть за редакцією В. І. Наулка «Етнополітичні процеси в Україні...» [1], яка привертає увагу передусім ґрунтовним аналізом динаміки етнічного складу населення. Поза всяким сумнівом, цікавим щодо характеристики національних меншин постає довідник «Етнонаціональна структура українського суспільства в авторстві В. Б. Євтуха, В. П. Трощинського, К. О. Галушко та ін. [2]. Проблемі ідентичності присвячені праці Л. П. Нагорної «Регіональна ідентичність: український контекст» та «Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань» [3].

У колі поставлених проблем значний інтерес викликає монографія Ю. О. Ніколайця «Поселенська структура населення Донбасу. Етнополітичний аспект динаміки», в якій достатньо аргументовано подано процес формування полікультурного суспільства в Донбасі. Зважаючи на ґрунтовність дослідження, не можна погодитись з рядом тверджень, висловлених

автором в останньому розділі, які здатні суттєво вплинути на загальну позитивну оцінку всієї роботи. На нашу думку, оцінюючи економічну ситуацію 90-х рр., автор неправомірно зміщує акценти у бік проблем, які залишились «молодій державі після розпаду СРСР» [4, 166].

Вважаємо значно доцільнішим ставити питання інакше, а саме: що і як зробила молода держава для того, щоб переломити негатив цієї спадщини? Адже зрозуміло, що нова держава повинна була запропонувати своїм громадянам комплексну систему перебудови суспільно-економічного та політичного життя, чого, власне, зроблено не було. Як наслідок – країна отримала нові проблеми, які влада намагалася розв'язати тими ж радянськими методами. Звідси й негативна оцінка «франької незалежності» з боку найрізноманітніших верств населення. Звідси й відтік російського населення, яке могло знайти сприятливіші умови для життя у наших північних сусідів. Посилаючись на думку В. П. Заблоцького про те, що Донбас завжди індіферентно ставився до «націоналістичних і національних гасел», автор у контексті зазначеного продовжує: «Водночас частина мешканців Донбасу після відновлення Української державності віддала перевагу поверненню для проживання в Російській Федерації» [4, 167]. Думки, викладені у такій послідовності та взаємозв'язку, виглядають як натяк на те, що росіянам, не одне покоління яких прожило в Донбасі, у цей відповідальний час просто не вистачило українського патріотизму. Але, чому б прямо не заявити, що росіяни виїхали, рятуючи свої сім'ї, адже в Донбасі мали місце процеси аналогічні тим, що й на теренах Західної України, де тисячі українців з тією ж метою поодиночі, а іноді й цілими сім'ями, залишили рідну землю в пошуках засобів існування.

Отже, причини негативної міграції слід шукати в об'єктивному аналізі економічної ситуації та характері розбудови Української держави. Найбільш обґрунтованим нам видається підхід, висловлений свого часу рядом учених [1, 52; 4, 9-13], згодом повторений у документах Державного комітету України у справах національностей та міграції. «Міграційні процеси, зазначається в одному з його інформаційно-аналітичних матеріалів, – є реакцією населення на соціально-економічні труднощі останніх років, що призводить до значного відтоку населення з України як у країни Європи, так і в Росію» [6, 276].

Щодо хронологічних меж, на наш погляд, десятиріччя є цілком достатнім періодом для того, щоб виявити основні тенденції розвитку національної структури як України в цілому, так і окремих її регіонів. Певною мірою на їх користь свідчить і новий перепис населення, перенесений у силу певних обставин на дещо пізніший термін.

Дослідження структури населення Донбасу почнемо з кількісного аналізу питання. Так, у Донецькій області з 1989 до 2001 р. чисельність населення зменшилась із 5332 тис. до 4841,1 тис. осіб. Тобто на 490,9 тис. осіб, що складає 9,2% від загального числа мешканців області. Кількість населення в Луганській області зменшилася на 11%, що становить 316,8 тис. осіб, тобто мав місце спад з 2863 тис. до 2546,2 тис. Найповніше ілюструє динаміку чисельності населення регіону з виділенням основних національних меншин та з урахуванням їх місця проживання між Всесоюзним переписом 1989 р. та Загальноукраїнським переписом населення 2001 р. наведена нижче таблиця, яку складено на основі даних [7, 14].

Таблиця 1.

Динаміка змін чисельності міського та сільського населення Донбасу (обидві статі)

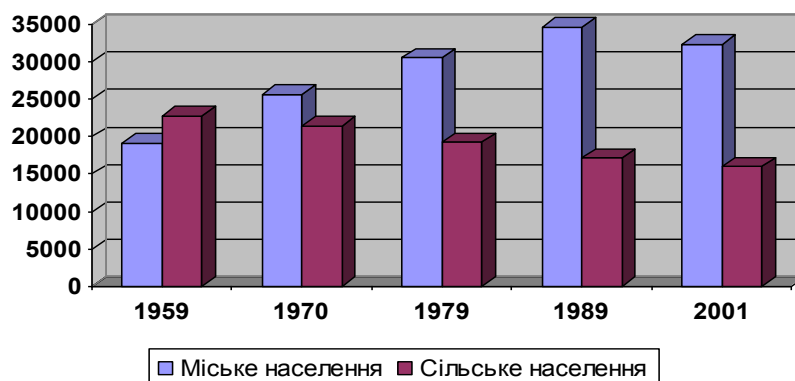
Назва області	За переписом 1989 р.		За переписом 2001 р.	
	Міське населення (тис. осіб та у %)	Сільське населення (тис. осіб та у %)	Міське населення (тис. осіб та у %)	Сільське населення (тис. осіб та у %)
Донецька область	4815 (90,3)	517 (9,7)	4363,6 (90,1)	477,5 (9,9)
Луганська область	2473 (86,4)	390 (13,6)	2190,8 (86,0)	355,4 (13,9)

Наведені вище дані також засвідчують, що чисельність і міського, і сільського населення зменшилася в обох областях. На Донеччині чисельність міських жителів скоротилася на 451 тис. осіб (9,4%), а сільських – на 39,5 тисяч (7,6%). У Луганській області – на 282,2 (11,4%) і

34,6 (8,9%) тисяч жителів відповідно. Отже, увесь Донбас зазнав суттєвих втрат населення. Воно скоротилося на 807,4 тис. осіб, або на 9,5%. Слід зазначити, що населення сільських населених пунктів зменшувалося повільніше, ніж міських. Але факт уповільненого скорочення сільського населення порівняно з міським ми не відносимо до зародження позитивної тенденції в сільському народонаселенні. Вочевидь, що скорочення числа сільських жителів досягла своєї критичної межі у попередні десятиріччя повоєнної історії, тому рубіж тисячоліть (межа тисячоліть) у цьому відношенні вже не мав такої гостроти, яку можна було б очікувати. При чому останнє стосується не лише Донбасу, а й України в цілому, про що наочно свідчить діаграма 1, складена на основі даних [8, 8; 7].

Діаграма 1.

Тенденція зміни чисельності населення в Україні за повоєнними переписами (тис. осіб)

Зростання чисельності міського населення в Україні вперше в повоєнній історії зафіксовано Всесоюзним переписом населення в 1970 р. Число міських жителів в Україні зросло з 19,1 тис. у 1959 р. до 25,6 у 1970 р. (25,4%). Далі ця тенденція з кожним новим переписом лише набувала більш чіткого вираження. В 1979 р. порівняно з 1970 р. число міських жителів зросло до 30,5 тис. (15,9%), а в 1989 р. їх кількість уже складала 34,6 тис., тобто у порівнянні з переписом 1979 р. зросла на 11,8%. І лише згідно з Першим Всеукраїнським переписом населення констатуємо зменшення кількості жителів міст на 6,7% (32,3 тис.).

Паралельно зростанню чисельності міського населення йшов процес скорочення його сільської частини. Останній перепис, який засвідчив кількісну перевагу жителів села, відбувся в СРСР 1959 р. Починаючи з нього, простежується тенденція поступового скорочення сільського населення, яка з кожним переписом набувала все загрозливіших масштабів. У 1970 р. кількість населення становила 21,4 тис. (скорочення складає 5,6%), в 1979 р. – 19,2 тис. (скорочення – 10,2%), в 1989 р. – 17,1 тис. (скорочення – 11,1%). У 2001 р. зменшення сільського населення досягло цифри 15,9 тис. осіб, тобто лише 6,8%. Якщо останнє порівняти з процентом скорочення міського населення, то воно не буде суттєво відрізнятися. Різниця складе всього два десятіх відсотка. Отже, скорочення чисельності міського і сільського населення в Донбасі загалом відповідало аналогічним процесам в Україні.

Упродовж повоєнного періоду простежувалося також досить стабільне співвідношення між статями. Чисельність населення в Донбасі з урахуванням показників цього співвідношення станом на 2001 р. наводиться в таблиці 2.

Таблиця 2.

Розподіл міського та сільського населення Донбасу за статтю (2001 р.)

Назва області та розподіл населення за статтю	За Всеукраїнським переписом населення 2001 р.	
	міське населення (тис. осіб та у %)	сільське населення (тис. осіб та у %)
Донецька область: все населення – 4825,5 тис.		
З них:		
чоловіки.....	1986,4(41,2)	223,9(4,6)
жінки.....	2358,9(48,9)	256,2 (5,3)

Луганська область: все населення – 2540,1 тис. З них: чоловіки..... жінки.....	1000,5(39,4) 1182,9(46,4)	167,8(6,6) 189,3(7,4)
--	------------------------------	--------------------------

Показники, представлені у таблиці, свідчать про значну перевагу чисельності міського населення над сільським, що пояснюється урбанізацією краю. Отже, в містах Донбасу проживало 88,6% усього населення. Якщо розглядати цей показник щодо статі, то в обох областях переважає жіноча частина української спільноти. Це стосується як міських, так і сільських населених пунктів. У Донецькій області чисельна перевага жінок у містах складала понад 322,5 тис. осіб, у Луганській – понад 182,4 тис. У сільській місцевості, звичайно, масштаби були не такими різкими. На Донеччині вони становили 32,3 тис., а в Луганській області – 21,5 тис. Якщо розглядати ці показники на загальноукраїнському рівні, то в містах України проживало 32290,6 тис. осіб, що складає 66,9% від усього населення, в той час як на Донбасі – 88,6%. Це означає, що в містах Донбасу проживало 20% чоловіків усієї України і, відповідно, 20,4% усіх жінок.

Якщо порівнювати склад населення Донбасу й усієї України за попереднім переписом, то ситуація виявляється наступна. В Україні в 1989 р. мешкало 51707 тис. осіб. З них у містах – 34588 (66,9%), а в селах, відповідно, – 17 119 тис. (33,1%). На Донбасі за станом на 1989 р. проживало 8195 тис. осіб, з яких у містах мешкало – 7288 тис. (88,9%), а в селах – 907 тис. осіб (11,0%). Отже, рівень міського населення Донбасу переважав середньоукраїнський майже на 22%, а відсоток сільського населення загалом по Україні перевищував загальний по Донбасу втричі.

За період між двома переписами загальна чисельність населення в Україні скоротилася до 48240,9 тис. осіб (–6,7%), з якого міське населення складало 32290,7 тис. (–6,6%), а сільське – 1595,0 тис. (–6,8%). У Донбасі загальна кількість населення за цей же час зменшилася з 8195 тис. до 7365,6 тис., тобто на 10,1%. Міське населення скоротилося з 7288 тис. до 6527,8 тис. (–10,4%), а сільське – з 907 тис. до 837,4 тис., тобто має місце зменшення на 7,7%.

Таким чином, темпи скорочення населення Донбасу за цей період значно перевищували середні по Україні. Дещо повільніше зменшення сільського населення, на нашу думку, свідчать не про зародження позитивної тенденції, а скоріше всього про те, що критична точка цього процесу тут була досягнута значно раніше, і на час Всеукраїнського перепису в селах Донбасу лишилися люди, які через ряд обставин просто не могли їх залишити. І все ж таки навіть за цих умов сільське населення продовжувало скорочуватись.

Звичайно, певна частина селян Донбасу могла осісти в містах. Тим більше Донбаський регіон має їх достатньо розгалужену мережу. За переписом населення 2001 р., в Україні налічувалось 102 міста із чисельністю населення понад 50 тисяч осіб. З них 27 (26,5%) розташовані на теренах двох Донбаських областей, у яких загалом на час перепису проживало 4 млн. 585 тисяч жителів [7]. Однак міста Донбасу теж зазнали суттєвих змін, на що вплинуло скорочення кількості промислових підприємств та закриття значної кількості вугільних шахт.

Частина населення Донбаського регіону вибула внаслідок природних обставин, а інша – поповнилася за рахунок новонароджених. Отже, для з'ясування більш-менш точного числа вивільнених із процесу виробництва треба зважити на коефіцієнти народжуваності та смертності, які за станом на 1990 р. склали у Донецькій області 10,9 і 12,1, а в Луганській, відповідно, – 11,6 і 12,2 на тисячу осіб населення. Природний приріст населення на Донеччині був зі знаком мінус 1,2 на тисячу осіб населення, а в Луганській області 0,6. І теж зі знаком мінус [9].

Чітко виражена тенденція скорочення населення, котре проживало в зазначених вище областях, об'єктивно висуває завдання з'ясувати роль впливу цього процесу на чисельність титульної нації і на найбільш численні національні меншини краю, якими виступають російська, білоруська та грецька меншини. При цьому принагідно зазначимо, що вживання поняття національна меншина стосовно росіян у Донбасі, якщо враховувати кількісне співвідношення носіїв української та російської національностей до інших національних

меншин, виглядає досить умовним. Для зручності аналізу наведемо кількісні параметри процесу в таблиці 3, складену на основі даних [10, 80; 10, 82].

Таблиця 3.

Динаміка змін чисельності представників української нації та основних національних меншин в Донбасі

Назва області	За переписом 1989 р.	За переписом 2001 р.
	абсолютні дані та у %	абсолютна та у %
Донецька область: всього населення.....	5332,7	4825,5
з нього:		
українців.....	2693,4 (50,5)	2744,1 (56,9)
росіян.....	2316,0 (43,4)	1844,4 (38,2)
греків.....	83,6 (1,6)	77,5 (1,6)
Луганська область: всього населення.....	2863,0	2540,1
з нього:		
українців.....	1482,2 (51,8)	1472,4 (58,0)
росіян.....	1279,0 (44,7)	991,8 (39,0)
білорусів.....	33,5 (1,8)	20,6 (0,8)

Таблиця дозволяє зробити ряд важливих висновків щодо структури національної палітри Донбасу. У Донецькій області за час від попереднього перепису кількість населення зменшилась із 5332,7 тис. до 4825,5 тис., тобто на 507,2 тис. осіб, що складає 9,5% від загального числа мешканців області в 1989 р. У Луганській області – з 2863,0 тис. до 2540,1 тис., тобто на 322,9 тис. (11,3%).

Однак, незважаючи на втрату понад 830 тис. населення, чисельність його української частки не зменшилася, а дещо зросла. На Донеччині, наприклад, на 50,7 тис. осіб (+1,8%), а на Луганщині спад відбувся в цілком допустимих межах – 9,8 тис. (–0,6%). Отже, за перше десятиріччя незалежності кількість українців в абсолютному вираженні на Донбасі зросла на 40,9 тис., або біля 1%. При цьому їх частка в загальній структурі населення краю теж збільшилася з 50,9% у 1989 р. до 57,2% у 2001 р.

Показник абсолютного зростання носіїв титульної нації у Донецькій і Луганській областях є чи не найнижчим серед регіонів з високим числом розселення росіян, якщо, звичайно, не брати до уваги Крим, де мало місце зменшення українського населення на 56,6 тис. У Одеській області число українців, наприклад, зросло на 109,6 тис. осіб (7,1%), а в Харківській – на 55,7 тис. (2,7%). Збільшення чисельності українців загалом в Україні за десятиріччя склало 0,3%, що в абсолютному вираженні становить 122,6 тис. Якщо в 1989 р. українців у межах УРСР налічувалось 37419,0 тис. осіб або 72,7%, то в 2001 р. – 37541,6 тис., що в загальній структурі населення країни складає 77,8%. Звичайно, при цьому слід ураховувати, що населення України за 10 років скоротилося з 51452,0 тис. до 48240,9 тис.

Друге місце в національній структурі населення Донбасу займали представники російської національності. За Всесоюзним переписом населення 1989 р., у Донецькій області їх налічувалося 2316,0 тис. осіб – у загальній структурі населення це складало 43,6%, а за Всеукраїнським переписом 2001 р. – 1844,3 тис., що дорівнює 38,2%. Отже, за десятирічний термін росіян на теренах Донеччини зменшилося на 472,0 тис. осіб, тобто понад 1/5 від рівня 1989 р. Аналогічні процеси проходили й у Луганській області. Якщо в 1989 р. їх кількість тут складала 44,7% (1482,2 тис.), то вже в 2001 р. – 39,0% (991,8 тис.). Загалом чисельність росіян у Донбасі на 2001 р. становила 2836,1 тис. замість 3595 тис. у 1989 р.

Отже, якщо за один і той же час кількість українців у регіоні збільшилася на 40,9 тис. (приблизно на 1%), то росіян порівняно з ними стало менше майже на 759 тис. осіб, тобто у 15 разів. Зіставлення наведених цифр не дає жодних підстав стверджувати, що зменшення кількості росіян є результатом спалаху патріотичних почуттів, викликаних розбудовою Української держави тієї частини російського населення, яке свого часу трансформувалося з української національності. Проте є достатньо підстав припускати, що таке різке скорочення числа росіян на теренах Донбасу стало наслідком економічних негараздів, викликаних

розвалом колишнього СРСР. У сусідній Росії в силу обставин різного характеру економічна ситуація була кращою, ніж в Україні. Це й спричинило суттєвий відтік російського населення. Маючи тісні родинні зв'язки з найближчим зарубіжжям, і, очевидно, сподіваючись на підтримку рідні, що там проживала, частина українського населення переїхала до Російської федерації.

Не можна вважати означену тенденцію повністю достовірною без порівняння з іншими областями, в структурі населення яких російська меншина була другою за чисельністю. Для простеження динаміки руху росіян у межах України пропонується наступна таблиця [10].

Таблиця 4.

Міграція російського населення України
(1989 – 2001 рр.)

Україна та області	За переписом 1989 р.		За переписом 2001 р.	
	усього населення	з них росіян (тис. та у %)	усього населення	з них росіян (тис. та у %)
Всього по Україні	51452,0	11355,8 (22,0)	48240,9	8334,1 (17,3)
Дніпропетровська	3869,8	935,7 (24,1)	3561,2	627,5 (17,6%)
Донецька	5311,7	2316,0 (43,6)	4825,5	1844,3 (38,2)
Запорізька	2074,0	664,0 (32,0)	1926,8	476,7 (24,7)
Кримська	2430,4	1629,5 (67,0)	569,2	371,7 (65,3)
Луганська	2857,0	1279,0 (44,7)	2540,1	991,8 (39,0)
Миколаївська	1328,3	257,9 (19,4)	1262,8	177,5 (14,0)
Одеська	2624,2	719,0 (27,4)	2455,3	508,5 (20,7)
Харківська	3174,4	1054,2 (33,2)	2895,8	742,0 (25,6)
Херсонська	1236,9	249,5 (20,1)	1172,6	151,2 (12,9)

Таблиця засвідчує, що на момент Всесоюзного перепису 1989 р. одними з найбільш густо заселених росіянами були східні та південні області України, де їх проживало 11350,3 тис. осіб. У структурі населення вони становили від 19,4% у Миколаївській області до 67% у Криму. Загалом у національній структурі України вони посідали друге місце, складаючи 22% всього населення. За десять років ситуація суттєво змінилась. Хоч населення України зменшилося на 3211,1 тис. (6,2%), частка росіян у його складі змінилася з 22% до 17,3%. Цей процес торкнувся всіх без винятку областей, дані про які введені нами до таблиці. У Херсонській області, наприклад, чисельність росіян скоротилася на 7,2%, у Запорізькій – на 7,3%, у Харківській – на 7,6%. Загалом же у південно-східних областях представників російської національності зменшилося на 5,9%.

Отже, загальна тенденція міграції українських громадян російської національності мала загальнодержавний характер. А Донецька та Луганська області в числі лідерів тут не знаходились. Крім цієї чисельної національної меншини Донбасу важливе місце в його національній структурі посідали також представники інших національностей. У Донецькій області – це греки, а в Луганській – білоруси. Тож, грецьке населення, яке компактно проживає на території Великоновоселківського, Новоазовського, Першотравневого, Старобешевського районів та м. Маріуполя, станом на 1989 р. налічувало 83,7 тис. осіб, що в загальній структурі населення складало 1,57%. У 2001 р. його в області налічувалося 77,5 тис., або 1,6%. Незначне зменшення чисельності представників грецької національності все-таки мало місце, воно склало 6,2 тис. осіб. На перший погляд, це незначне скорочення в абсолютному вираженні, у відсотках виглядає вже досить вагомим – 7,4%. І все ж таки ми схильні вважати його наслідком можливих міграційних процесів, а не економічних і соціальних ускладнень 90-х рр., наслідком яких стало скорочення народжуваності.

Білоруське населення Луганщини в 1989 р. налічувало 33,5 тис., що у відсотковому вираженні в загальній структурі населення області становило 1,17%, а в 2001 р. – 20,6 тис. (0,8%), тобто зменшилася на 12,9 тис. (38,5%). У Донецькій області, за даними Всесоюзного перепису, білоруси склали 1,4% (76,9 тис.), а за Всеукраїнським переписом, 44,5 тис. (0,9%). Кількість представників цієї національності зменшилася відповідно на 32,4 тис. і на 42,4%. Таким чином, різке зменшення чисельності білорусів є характерним для всього Донбасу і пояснюється передусім погіршенням економічної ситуації.

Вищевикладене дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, аналіз динаміки кількісного складу населення як на території Донбасу, так і України в цілому засвідчує суттєве зменшення його чисельності. По-друге, за умови загального скорочення населення Донбасу спостерігається динаміка незначного зростання числа представників української національності й досить суттєве збільшення їх питомої ваги у структурі населення. По-третє, з-поміж представників національних меншин найбільше втрат зазнали представники російської та білоруської меншин. Враховуючи зазначені висновки, вважаємо за доцільне продовжити подальше вивчення проблеми у динаміці повоєнного періоду, починаючи від першого перепису населення 1959 р.

1. Етнополітичні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В. І. Наулка. – К., 2001.
2. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. О., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К., 2004.
3. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008; Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., 2011.
4. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу / Етнополітичний аспект динаміки. – К., 2012.
5. Малиновська О. Міграція мовою статистики // Проблеми міграції. – 1997. – № 1.
6. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки. Збірник матеріалів / Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони. – К., 2003.
7. Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1990; Государственный комитет статистики. Всеукраинская перепись населения 2001 года. Распределение населения по национальности и языку. Все население, оба пола. Донецкая и Луганская области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/nationality_population/nationality_popul1/select_51/?Bottom=cens_db&box=5.1W&kt=14&p=75&rz=1_1&rz_b=2_1&n_page=4
8. Население СССР. 1988. Статистический ежегодник / Госкомстат СССР. – М., 1989.
9. Народне господарство Української РСР у 1990 році. Статистичний щорічник / Міністерство статистики УРСР; Відп. за випуск В. В. Самченко. – К., 1991.
10. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979. – Т.Х. Продолжительность проживания населения в месте постоянного жительства по СССР, союзным и автономным республикам, краям и областям. Статистический сборник. – М., 1990.